

ئاسىيا ياۋا مۈشۈكىنىڭ شىنجاڭدىكى تارقىلىشى ھەمدە نۆۋەتتىكى ھاياتلىق ھالىتى ھەققىدە تەتقىقات

ئابلىمىت ئابدۇقادىر

(جۇڭگو پەنلەر ئاكادېمىيەسى شىنجاڭ ئېكولوگىيە - جۇغراپىيە تەتقىقات ئورنى، ئۈرۈمچى، 830011)

قىسقىچە مەزمۇنى: تارىم ئويمانلىقى ئېلىمىز بويىچە ئاسىيا ياۋا مۈشۈكى (*Felis silvestris ornata*) ئەڭ مەركەزلىك تارقالغان رايون. ماقالىدا، ئىلگىرىكى ۋە يېقىنقى 2~3 يىللىق كۆزىتىپ تەتقىق قىلىش نەتىجىلىرىگە ھەمدە تۈرلۈك ئۇنىۋېرسال تەكشۈرۈش تەتقىقاتلىرىدىكى ياۋا مۈشۈككە دائىر نەق مەيداندىكى بايقاشلارغا ئاساسەن، ياۋا مۈشۈكنىڭ مورفولوگىيەسى، تۈرگە بۆلىنىشى، ياشاش شارائىتى، ياشاش ئادىتى، ئۆۋ ئويىپكىتى قاتارلىق مەزمۇنلار بايان قىلىندۇ، بايلىق زاپىسىدىن پايدىلىنىش ۋە مۆلچەرىي ھېسابلىنىدۇ ھەمدە تارقىلىش رايونى شۇنداقلا ھەر قايسى تۈر توپىنىڭ ھازىرقى ھالىتى، بولۇپمۇ ئاسىيا ياۋا مۈشۈكى تارقالغان رايونلارنىڭ ياۋا مۈشۈكىنى زىيادە ئوۋلاپ ئىشلەتكەنلىكى، بازار سودىسى قىلغانلىقى، ئىنسانلارنىڭ ئىقتىسادىي ئېچىش پائالىيىتى، تېخىمۇ مۇھىمى كەڭ كۆلەمدە نېفىت ۋە تەبىئىي گاز تەكشۈرۈش، ئېچىش، بىنەم يەرلەرنى زىيادە ئېچىپ پاختىچىلىقنى راۋاجلاندۇرۇش قاتارلىق ئىقتىسادىي پائالىيەتلىرىنىڭ ئاسىيا ياۋا مۈشۈكىنىڭ ھاياتىغا كۆرسىتىدىغان تەسىرى قاتارلىق مەسىلىلەر ئىخچام ئوتتۇرىغا قويۇلدى.

ئاچقۇچ سۆزلەر: تارىم ئويمانلىقى، ئاسىيا ياۋا مۈشۈكى، تارقىلىشى، ھاياتلىق ھالىتى

ماتېرىيال بەلگىسى: A

كىتابلارنى جۇڭگوچە تۈرگە ئايرىش نومۇرى: Q958.3

پۈتكۈل ئافرىقىغا ۋە ئاسىيانىڭ غەربىي جەنۇب قىسمىغا تارقالغان؛ بىراق ئاسىيا ياۋا مۈشۈكى (يەنە ياۋا مۈشۈك، مولۇن، ئوتلاق تاغل مۈشۈكى، قۇملۇق چىپار مۈشۈكى، ياۋروپا تاغل مۈشۈكى، دەپمۇ ئاتىلىدۇ) ئاسىيانىڭ ئوتتۇرا ۋە غەربىي قىسمىغا تارقالغان. دۆلىتىمىزدە ئاساسلىقى شىنجاڭغا تارقالغان، ئۇنىڭدىن قالسىلا گەنسۇ ۋە نىڭشياغا ئاز مىقداردا تارقالغان. شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونىدا جەنۇبتا تارىم ئويمانلىقىدا، شىمالدا بولسا تۇرپان ئويمانلىقىدا ئۇچراتقىلى بولىدۇ.

ئاسىيا ياۋا مۈشۈكى (تۆۋەندە قىسقارتىپ ياۋا مۈشۈك دەپ ئېلىندى) گە قارىتا چيەن يەنۇبىن قاتارلىقلار (1965) ۋە لىن يوڭليې (1983) قىسقىچە چۈشەنچە بەرگەن. ئۆتكەن ئەسىر 60 - يىللارنىڭ باشلىرىدا، جۇڭگو پەنلەر ئاكادېمىيەسى ئۇنىۋېرسال ئىلمىي تەكشۈرۈش ئەترىتى جەنۇبىي شىنجاڭدا ياۋا مۈشۈكنىڭ ھاياتىنى ئۇنۋاسى ھەققىدە تەكشۈرۈش

دۇنيادا ھازىرغىچە ھايات قېلىۋاتقان كىچىك تىپتىكى مۈشۈكلەردىن 13 ئۇرۇقداش 23 تۈر بار بولۇپ، فىلېتوپىتسىن ئېراسىغا تەۋە دەسلەپكى دەۋرلەرگە مەنسۇپ بولغان بىر قەدەر قەدىمىي مۈشۈك تۈرلىرى ھېسابلىنىدۇ. مۈشۈك ئۇرۇقىدىشى (*Felis*) دىكى كىچىك تىپلىق مۈشۈك تۈرلىرىدىن بولغان بۇ ياۋا مۈشۈك بىرقەدەر ئىپتىدائىي تۈر بولۇپ، ئۆي مۈشۈكىنىڭ ياۋايى ئەجدادى، دەپ قارىلىدۇ. Grizmek (1975) ۋە Peter jackson (1955) قاتارلىقلار ئاسىيا ياۋا مۈشۈكى (*Felis silvestris ornata*) نى ياۋروپا ياۋا مۈشۈكى بىلەن بىرلەشتۈرۈپ بىر خىل مۈشۈك تۈرى، دەپ قارىغان، ئەمما بۇلار ئايرىم - ئايرىم ھالدا *Silvestris*، *Iybica* ۋە *Ornata* ئۈچ گۇرۇپپىغا ئايرىلىدۇ (بۇ قارىماققا ئۈچ كەنجى تۈرگە ئوخشىشىپ كېتىدۇ). نامىغا قارىغاندا، ياۋروپا ياۋا مۈشۈكى شىمالىي ياۋروپادىن باشقا پۈتكۈل ياۋروپا قىتئەسىگە تارقالغان؛ ئافرىقا ياۋا مۈشۈكى بولسا

فوندى تۈرى: دۆلەتلىك تەبىئىي پەنلەر فوندى (31071947) نىڭ نەتىجىلىرىدىن بىرى.

ئاپتونىمىڭ قىسقىچە تەرجىمىھالى: ئابلىمىت ئابدۇقادىر (1953 - يىلى تۇغۇلغان)، ئەر، ئۇيغۇر، تەتقىقاتچى، ھاياتيات ئېكولوگىيەسى ۋە جانلىقلارنى قوغداش بىيولوگىيەسىگە ئائىت تەتقىقات بىلەن شۇغۇللىنىدۇ.

بۇ ماقالە 2012 - يىلى 10 - ئاۋغۇست تاپشۇرۇپ ئېلىندى.

قازاقىستان ۋە قىرغىزىستاندىكى ياۋا مۇشۇكنىڭ تارقىلىشى، تۈرلىرى ھەمدە قىش پەسلىدىكى ئېكوبىئولوگىيەسى قاتارلىقلارغا قارىتا تەكشۈرۈش ۋە تەتقىقات ئېلىپ باردۇق. ياۋا مۇشۇكنىڭ ئېلىمىز چوڭ قۇرۇقلۇقىدىكى ئىنتايىن قۇرغاق رايوننىڭ چۆل بوستانلىقلىرىدىكى ماكانى، تۈر توپىنىڭ ئەھۋالى ۋە ھاياتلىق ھالىتى، شۇنداقلا بۇ تۈرنىڭ ئىنتايىن ئاجىز ئېكولوگىيەلىك مۇھىت بىلەن جانلىقلارنىڭ كۆپ خىللىقىدىكى ئورنى ۋە رولى توغرىسىدا يەنىمۇ ئىلگىرىلىگەن ھالدا سىستېمىلىق تەكشۈرۈش-تەتقىقات ئېلىپ باردۇق.

كۆپ قېتىم ئومۇميۈزلۈك تەكشۈرۈش ئارقىلىق ياۋا مۇشۇكنىڭ ھازىرقى تارقىلىش رايونىنىڭ ئاساسەن ئېلىپى شەكلىدە ئىكەنلىكى، پۈتكۈل تارىم چۆل ئويمانلىقى ۋە تۇرپان چۆل كىچىك ئويمانلىقىدا ئۇچراتقلى بولىدىغانلىقى ئېنىقلاندى (1-خەرىتىگە قاراڭ).

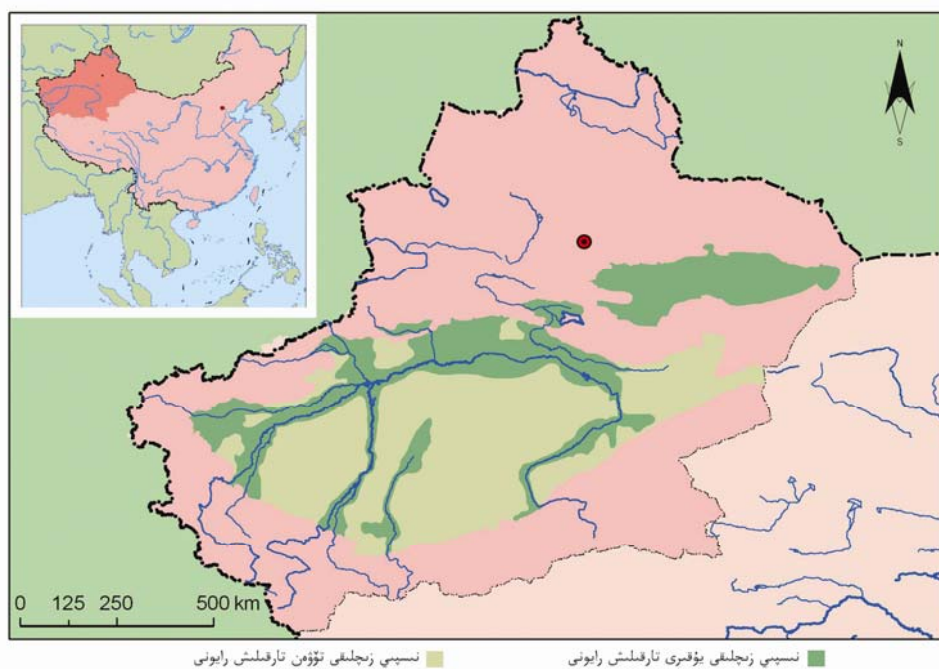
1. ياۋا مۇشۇكنىڭ مورفولوگىيەلىك ئالاھىدىلىكى

(1) بەدەن قۇرۇلمىسى ئۆي مۇشۇكى بىلەن ئوخشاپ كېتىدۇ، بەستىلىك كېلىدۇ، ئەركىكى بىلەن چىشىنىڭ تەن تۈزۈلۈشى روشەن پەرقلىنىدۇ. ئوتتۇرىچە ئېغىرلىقى تەخمىنەن 3600~4100g، ئوتتۇرىچە بوي ئېگىزلىكى 683~702mm، قۇيرۇقىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 260~360mm كېلىدۇ.

(2) تۈكنىڭ رەڭگى سۇس بولىدۇ، دۈمبە قىسمىنىڭ ئوتتۇرىسى قېنىق كۈلرەڭ (تۇرپاندىن ئېرىشكەن ئەۋرىشكە)، قېنىق قوڭۇر رەڭ (ئاقسۇ ئاۋاتىن ئېرىشكەن ئەۋرىشكە) ۋە سۇس قوڭۇر رەڭ (خوتەندىن ئېرىشكەن ئەۋرىشكە) قاتارلىق رايونلۇق پەرقلىرىگە ئىگە. بەدىنىنىڭ يان تەرىپىدىكى تۈكنىڭ رەڭگى ئاستا-ئاستا سۇس سېرىق رەڭگە، قورساق قىسمى ئاق رەڭگە ئۆزگىرىدۇ. دۈمبە قىسمى ۋە يان تەرىپى ئۈستۈنكى قىسمىدا كۆپلىگەن شەكلى ئوخشاش بولمىغان قېنىق قوڭۇر رەڭلىك ياكى قارامتۇل رەڭلىك ئىز ۋە داغلار، توغرا قۇر سىزىقلار بار. قۇيرۇقىنىڭ

ئېلىپ باردى ھەمدە تارىم ئويمانلىقىنىڭ غەربىي جەنۇبىدىكى يەكەن ۋە قەشقەرگە، شەرقىي جەنۇبىدىكى لوپنۇر، چاقىلىق ۋە چەرچەنگە ئاساسلىق تارقالغانلىقىنى ئوتتۇرىغا قويدى ھەم جەزىمەلەشتۈردى. شۇندىن كېيىن مەخسۇس تەكشۈرۈش ئېلىپ بارغانلار ۋە تەتقىقاتلار يوق بولدى. خەلقئارالىق تەبىئەت ۋە تەبىئىي بايلىقلارنى قوغداش ئىتتىپاقى (IUCN) مۇشۇك ئىلمى مۇتەخەسسسلرى گۇرۇپپىسى بېيجىڭدا ئېچىلغان يىغىنىدا (1992)، «ئاسىيا ياۋا مۇشۇكىنىڭ يېقىنقى ۋە ھازىرقى ھالىتى قانداق؟ بۇ تېخىچە ئېنىق ئەمەس، بەلكىم قۇملۇق رايونىدا يوقالدى (نەسلى قۇرۇپ كەتتى) ياكى خەۋپ-خەتەر ئاستىدا تۇرىۋاتىدۇ» دەپ ئوتتۇرىغا قويۇلدى. ئوتتۇرا ۋە كىچىك تىپتىكى مۇشۇك ئائىلىسىدىكى ھاياتلارنىڭ ھاياتلىق ھالىتى ۋە تارقىلىش ھالىتىنى يەنىمۇ ئىلگىرىلىگەن ھالدا ئېنىقلاش ئۈچۈن، بىز، 1994-يىلىدىن 1996-يىلىغىچە، 2011-يىلىدىن 2012-يىلىغىچە خەلقئارالىق ھەمكارلىق ۋە دۆلەتلىك تەبىئىي پەنلەر فوندى ياردەم قىلغان تۈرگە تايىنىپ، سۈلەيسۈن ئۇرۇقىدىكى (*Lynx*) ۋە مۇشۇك ئۇرۇقىدىكى (*Felis*) نىڭ تارقىلىشى، ئېكولوگىيەسى ۋە بايلىقلاردىن پايدىلىنىشقا ئائىت ئومۇميۈزلۈك تەكشۈرۈش ئېلىپ باردۇق، شۇنداقلا يەنە ئۇنىڭ داۋامىدا تارىم ئويمانلىقىدىكى ياۋا مۇشۇك سىستېمىسىغا دائىر داللىدا كۆزىتىشمۇ ئېلىپ باردۇق. مۇناسىۋەتلىك ماتېرىياللاردا خاتىرىلىنىشىچە، ئاقسۇ، ئاۋات، كۇچا، قەشقەر، چەرچەن، چاقىلىق ۋە ۋاششەرى قاتارلىق جايلاردا يىغىۋېلىنغان تاپ (جەسەت) ۋە تېرە ئەۋرىشكىسى 30 خىلدىن ئاشىدۇ، ئوزۇقلۇق تەركىب ئانالىزى نۇسخىسى 100 پارچىدىن ئاشىدۇ، بىز يەنە چەرچەن دەرياسىنىڭ ئاياغ ئېقىنىدىكى ياۋا مۇشۇك مەركەزلىك تارقالغان 500km² لىق تەتقىقات ئۆلگە رايونىنىڭ ئېكوبىئولوگىيەلىك سىستېمىسىنى كۆزىتىش سانلىق مەلۇماتلىرىغا ئېرىشتۇق، شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، يەنە ئوتتۇرا ئاسىيا رايونىدىكى 2 دۆلەت، يەنى

ئۈستىدە 5~6 تال قارا قوڭۇر تىك چېپار ئالىسى ئاستى قورساق تەرىپىنىڭ رەڭگى بىلەن ئوخشاش بار، قۇيرۇقىنىڭ ئۇچى قارا بولىدۇ، قۇيرۇقىنىڭ بولىدۇ.

1- خەرىتە: ياۋا مۇشۇكىنىڭ ئاساسلىق تارقىلىش رايونى

1- رەسىم: ئاسىيا ياۋا مۇشۇكىنىڭ ئېكولوگىيەلىك ھالىتى

(3) باش سۆڭىكى قىسقا ھەم كەڭ بولىدۇ، بۇ ئالاھىدىلىكى ئاڭلاش پۈۋەك سۆڭەكچىسىنىڭ چوڭ - كىچىكلىكى بىلەن ماس كېلىدۇ، يەنى ئاڭلاش پۈۋەكچىسىنىڭ ئۇزۇنلۇقى بىلەن كەڭلىكى بىر

(60mm ~ 10 ئەتراپىدا)، يورۇقلۇق ۋە ئىسسىقلىق ئېنېرگىيەسى يېتەرلىك، يىللىق ئوتتۇرىچە تېمپېراتۇرىسى 10°C ئەتراپىدا، قىروسىز مەزگىلى 200 كۈن بولىدۇ، بەزىدە يەر يۈزى قۇملۇق تېمپېراتۇرىسى $50^{\circ}\text{C} \sim 60^{\circ}\text{C}$ قا يېتىدۇ؛ تۇرپان ئويمانلىقى كىچىك تارقىلىش رايونىنىڭمۇ تۆت تەرىپى تاغ بىلەن قورشالغان، شىمالدا بۇغدا تېغى، غەربتە قارائۇچىن تېغى، جەنۇبتا چۆلتاغ، شەرقتە قۇمىتاغ بار، بۇ كىچىك ئويمانلىقنىڭ دېڭىز يۈزىدىن ئېگىزلىكى 500m ~ 154 - بولۇپ، ئومۇمىي كۆلىمى 50147km^2 كېلىدۇ. كىلىماتى ئىللىق بەلباغ چۆل-باياۋان تىپىدىكى قۇرۇقلۇق كىلىماتىغا تەۋە، مەزكۇرىي قىسمىنىڭ يىللىق مۇتلەق ئەڭ يۇقىرى تېمپېراتۇرىسى 47°C تىن ئاشىدۇ، كۈندىلىك ئەڭ يۇقىرى تېمپېراتۇرا 35°C تىن ئاشىدىغان، قاتتىق ئىسسىق بولىدىغان كۈن سانى 100 كۈندىن ئاشىدۇ، تۇرپان ئويمانلىقىنىڭ كىلىمات ئالاھىدىلىكى بولسا، ئەتىياز پەسلى بالدۇر كېلىدۇ، كۈز پەسلى قىسقا، يىللىق ئوتتۇرىچە تېمپېراتۇرا $12.1^{\circ}\text{C} \sim 14.9^{\circ}\text{C}$ ، ئەڭ يۇقىرى تېمپېراتۇرا تەخمىنەن 44°C ، يىللىق ھۆل-يېغىن مىقدارى 20 ~ 45mm، قىروسىز مەزگىلى 190 ~ 230 كۈن بولىدۇ.

ياۋا مۈشۈك ئاساسلىق تارقالغان رايون تارىم ئويمانلىقىدىكى بىر نەچچە ئاساسلىق دەريا-ئېقىنلار، مەسىلەن، تارىم دەرياسى سۇ سىستېمىسىدىكى يەكەن دەرياسى، ئاقسۇ دەرياسى، خوتەن دەرياسى قاتارلىقلار، ئۇنىڭدىن باشقا قايدۇ دەرياسى، چەرچەن دەرياسى، نىيە دەرياسى، كېرىيە دەرياسى قاتارلىقلار ھەممىسى داڭلىق ئىچكى قۇرۇقلۇق دەريالىرى سانىلىدۇ. تارماق ئېقىنلاردىن تەركىب تاپقان تارىم دەرياسى غەربىي جەنۇبتىن تارىم ئويمانلىقىنىڭ شىمالىي قىرغىقىدىن ئېقىپ ئۆتۈپ، شەرقتە لوپنۇر كۆلىگە قويۇلىدۇ. بۇ چوڭ-كىچىك دەريالارنىڭ ئىككى قىرغىقى ۋە كونا-يېڭى دەريا قېنىنىڭ ئەتراپىدا چوڭ-كىچىكلىكى ئوخشاش بولمىغان ئۆسۈملۈك تۈركۈملىرى مۇستەقىل تەبىئىي يېشىل كارىدورنى شەكىللەندۈرگەن، ئاساسلىق ئۆسۈملۈك تۈركۈملىرىدىن يۇلغۇن (*Tamarix sp.*),

قەدەر روشەن بولىدۇ، ماڭگىلاي ئوقۇر سۆڭىكى كۈچلۈك دەرىجىدە كۆپكەن، بولۇپمۇ كۆز چاناق ئەتراپى كۈچلۈك كۆپكەن بولىدۇ. ئۇنىڭدىن باشقا، ئۈستۈنكى تىنقۇچى چىشى بىر قەدەر چوڭ بولۇپ، ئىچكى ياپراقچىسى بىلەن قوشۇلۇپ يېتىلگەن چىش ئۇچى بولۇپ شەكىللىنىدۇ (گاۋ ياۋنىڭ، 1987). مورفولوگىيە جەھەتتىكى گەۋدىلىك ئالاھىدىلىكى شۇكى، باشقا قۇملۇق ھايۋانلىرىغا ئوخشاش دۈمبە قىسمىدىكى تۈكى سۇس رەڭدە (قۇملۇقنىڭ رەڭگىدەك بولۇپ، قوغدىنىش رەڭگى ھېسابلىنىدۇ) بولۇپ، ئازراق قوڭۇر قارا كىچىك داغسىمان چىپارى بىلەن يول-يول سىزىقچىلار قوشۇلغان بولىدۇ، پۇت-قولنىڭ ئالقىنىدا تۈكى قويۇق بولۇپ، يۇمشاق بولۇشتەك ئالاھىدىلىككە ئىگە، بىپايان چۆللۈكتىكى قۇملۇق مۇھىتى ۋە كېچە بىلەن كۈندۈزنىڭ تېمپېراتۇرا پەرقى چوڭ بولغان ئالاھىدە كىلىماتقا ياخشى ماسلىشالايدۇ.

2. ياۋا مۈشۈكنىڭ ماكانلاشقان مۇھىتى

تارىم ئويمانلىقى تەڭرىتاغنىڭ جەنۇبىي ۋە قۇرۇمىتاغنىڭ شىمالىغا جايلاشقان بولۇپ، تاغلار بىلەن قورشالغان ئىچكى قۇرۇقلۇق ئويمانلىقىدۇر. شەرقتىن غەربكىچە ئۇزۇنلۇقى تەخمىنەن 1400km، جەنۇبتىن شىمالغا كەڭلىكى 500km دىن ئاشىدۇ، ئويمانلىقنىڭ ئومۇمىي كۆلىمى 400000km^2 دىن ئاشىدۇ، ئوتتۇرا قىسمىدىكى چوڭ قۇملۇق — تەكلىماكان قۇملۇقىنىڭ ئومۇمىي كۆلىمى 330000km^2 دىن ئاشىدۇ، ئويمانلىقنىڭ دېڭىز يۈزىدىن ئېگىزلىكى 900 ~ 1200m كېلىدۇ. بۇنىڭ ئىچىدە ياۋا مۈشۈك تارقالغان رايوننىڭ ئومۇمىي كۆلىمى 210000km^2 كېلىدۇ. ياۋا مۈشۈك تارقالغان رايوننىڭ غەربىي شىمال قىسمىنىڭ يەر تۈزۈلىشى بىر قەدەر ئېگىز، بىراق، شىمالىي قىسمىدىكى تۇرپان ئويمانلىقى ۋە لوپنۇرنى مەركەز قىلغان بەلباغلار ئەڭ پەس رايونلار ھېسابلىنىدۇ. تارىم ئويمانلىقىدىكى ياۋا مۈشۈك تارقالغان رايونلارنىڭ كىلىماتى قۇرغاق، شامال كۆپ چىقىدۇ، كېچە بىلەن كۈندۈزنىڭ تېمپېراتۇرا پەرقى چوڭ، ھۆل-يېغىن مىقدارى ئاز

تارقىلىش رايونى ھېسابلىنىدۇ. يۇقىرىدىكىلەردىن كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇكى، مۇشۇك ئۇرۇقىدىشىدىكى تۈرلەرنىڭ تارقىلىش چېگراسى ئىنتايىن ئېنىق، بىر-بىرىگە ئورۇن بېرىش ئەھۋالى مەۋجۇت. ياۋا مۇشۇكىنىڭ تارقىلىش رايونى ئويمانلىق بىلەنلا چەكلىنىدۇ، چۆل مۇشۇكى ئويمانلىق ۋە تاغلىق ئارىلىقىدىكى چۆل-تاغ ئېتەكلىرىگە تارقالغان؛ بىراق مولۇننىڭ تارقالغان رايونى دېڭىز يۈزىدىن 2500m دىن ئېگىز بولغان چۆل ۋە تاغلىق رايونلار بىلەنلا چەكلىنىپ، ئۇنىڭدىن تۆۋەنلەپ كەتكەن ئويمانلىقلارغىچە يېتىپ بارمايدۇ.

3. ياۋا مۇشۇكىنىڭ ياشاش ئادىتى

ياۋا مۇشۇك ۋە ئۇنىڭدىن باشقا مۇشۇك ئائىلىسىدىكى ھايۋانلار ئوخشاشلا كېچىدە ھەرىكەت قىلىدۇ، بىراق، ئۇنىڭ ھەرىكەت ۋاقتى ۋە دائىرىسى پەسىلنىڭ ئۆگىرىشى ھەم ئوزۇقلۇققا ئېرىشىش شارائىتىغا قاراپ پەرقلىق بولىدۇ. ياز پەسلىدە، ياۋا مۇشۇكىنىڭ ھەرىكىتى تارىم توشقىنىنىڭ ھەرىكەت قىلىش ۋاقتى بىلەن ئوخشاش بولۇپ، كۈن چىقىشتىن بۇرۇن ۋە كۈن پاتقاندىن كېيىن ھەرىكەت قىلىدۇ، ۋاقىت چەكلىمىسى قاتتىق بولىدۇ، تارىم ئويمانلىقى ئالاھىدە جۇغراپىيەلىك مۇھىت شارائىتىغا ئىگە. شۇڭا، ھەرىكەت قىلىش ۋاقتى ئاساسلىق ئوزۇقلۇقى ھېسابلىنىدىغان تارىم توشقىنىنىڭ ياشاش ئادىتى بىلەن باغلانغان، ئۇنىڭدىن باشقا يەنە رىقابەتچىلىرى، مەسىلەن، قىزىل تۈلكە (*Vulpes vulpes*)، ئۆي مۇشۇكى (*Felis domesticus*) ۋە قارچۇغا (*Acipiter gentilis*) قاتارلىقلارنىڭ تەسىرىگە ئۇچرايدۇ. ياۋا مۇشۇك قىش پەسلى ۋە كۈندۈزدە ئاساسەن سىرتقا چىقىپ ھەرىكەت قىلمايدۇ، پەقەت تاڭ يورۇمىستا ياكى گۈگۈمدا ۋە قاراڭغۇدا چىقىپ ئوزۇقلۇق ئىزدەيدۇ. ياۋا مۇشۇك قىشتا قار دۆلەنمەيدىغان، سوغۇق ۋە قار بىلەن قاپلانغان رايونلاردىن ئايرىلىپ تۇرىدىغان رايونلارغا تارقىلىدۇ. بىراق ئۇ يەنىلا ئامالسىز قاتتىق سوغۇق ۋە قۇرغاق سوغۇق شامال شۇنداقلا يەنە كۈشەندىلىرىدىن دالىلىنىپ، ئۇدا 2~3 ھەپتە

توغراق (*Populus diversifolia*)، يانتاق (*Alhagi sp*)، ئاق تىكەن (*Nitraria schoberi*)، قومۇش (*Phragmetis sp*)، چۈچۈكبۇيا (*Glycyrrhiza sp*) ۋە لوپنۇر كەندىرى (ياۋا كەندىر، *Trachomitum lancifolium*) قاتارلىقلار بار. دەريانىڭ ئەتراپىدىكى ھاياتلىقنى كاپالەتلەندۈرگۈچى سىستېمىنىڭ تەركىبى مول بولۇپ، بۆلەكسىمان ۋە توچكىسىمان ھالەتتە تارىم ئويمانلىقىنىڭ ئوخشاش بولمىغان يەر بۆلەكلىرىگە تارقالغان. تارىم ئويمانلىقىنىڭ مەركىزىي رايونى بولغان تەكلىماكان قۇملۇقىنىڭ ئەتراپىدىكى چۆللەشكەن ئوتلاق، تارىم دەرياسىنىڭ تارماق ئېقىنلىرىنىڭ دەريا سۈيى يېپىلىپ كەتكەن رايونلارنى ئۆز ئىچىگە ئالغان جايلار ياۋا مۇشۇكىنىڭ ئاساسلىق ياشاش ماكانى ھېسابلىنىدۇ. بىراق ئويمانلىقنىڭ سىرتىدىكى تاغ ئېتىكى بەلبېغى ھەمدە شېغىللىق چۆل ۋە تاشلىق چۆللەردىن تۈزۈلگەن كەلكۈن چۆكۈندىلىك يەلپۈگۈچسىمان ۋە ئاقما چۆكۈندىلىك يەلپۈگۈچسىمان تاغ ئېتىكى بەلباغلىرىدا ياۋا مۇشۇك ئىزىنى بايقاش ئىنتايىن تەس. چۈنكى، تارىم توشقىنى (*Lepus yarkandensis*) تارقالغان رايون دەل ياۋا مۇشۇك تارقالغان رايون بولۇپ، ئۇنىڭ تارقىلىش دائىرىسى تاشلىق چۆل ياكى جۇغلانما قار بەلبېغىغا تۇتاشمايدۇ. دېڭىز يۈزىدىن ئېگىزلىكى 2000m دىن ئاشىدىغان، تاش، تاغ جىنىس ۋە شېغىلدىن تەركىب تاپقان بۇ تاغلىق رايوننىڭ ئۆزگىچە لاندشافتىغا يەنە مۇشۇك ئائىلىسىدىكى باشقا خىل تۈرلەرمۇ، يەنى چۆل مۇشۇكى (*Felis bieti*)، مولۇن (*Felis anul*) قاتارلىقلارمۇ تارقالغان. تارىم ئويمانلىقىنىڭ شەرقى شىمالىي قىسمىغا جايلاشقان تۇرپان ئويمانلىقىدىكى سۆكسۆكلۈك چۆل ياۋا مۇشۇك بىر قەدەر مۇستەقىل تارقالغان رايون ھېسابلىنىدۇ. تارىم ئويمانلىقىنىڭ شەرقىي جەنۇبىدىكى گەنسۇ ۋە چىڭخەي ئۆلكىسىنىڭ كېسىشىش ئورنى چۆل مۇشۇكى (*Felis bieti*) نىڭ شىنجاڭدىكى بىردىنبىر تارقىلىش رايونى، ئۇنىڭ يۇقىرىسىدىكى ھەر قايسى تاغلىق رايونلار باشقا كىچىك تىپتىكى ياۋايى مۇشۇك ئائىلىسى تۈرى بولغان مولۇن (*Felis manul*) نىڭ

ئېتىزلىق، قاقاس يەر ۋە دېھقانچىلىق ئېتىزلىرىنىڭ ئەتراپىدىكى بىر ئاز يۇمشاق قۇملۇق يەر بۆلىكىدە ھەرىكەت قىلىشنى ياخشى كۆرىدۇ، بۇ بەلكىم، بۇ جايلاردا ئۇ ئوزۇقلۇق قىلىدىغان ئولجىنىڭ كۆپلىكى بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولۇشى مۇمكىن. ياۋا مۈشۈكنىڭ بىر ئاز ئۇزاق مەزگىللىك ۋە نىسبەتەن بىر قەدەر مۇقىم جەمەت تۈسىنى ئالغان ھەرىكەت رايونى (Home range) نى شەكىللەندۈرۈشى، ئۇنىڭ ئوزۇقلۇققا ئېرىشىش پۇرسىتى يەنى ئوۋ ئوۋلاش پۇرسىتى، ئېرىشىش پائالىيىتى، توزاققا چۈشۈرۈش شارائىتىدىن باشقا، يەنە ئوۋ قىلىنغۇچى ھايۋاننىڭ تۈرى، تارقىلىش زىچلىقى ۋە ھەرىكەت كۈچىنىشى بىلەنمۇ بىۋاسىتە مۇناسىۋەتلىك بولىدۇ. 1994-يىلىدىن 1996-يىلىغىچە، چەرچەن دەرياسىنىڭ ئاياغ ئېقىنىدىكى ياۋا مۈشۈك مەركەزلىك تارقالغان رايون (كۆلىمى 500m^2) دا ياۋا مۈشۈكنىڭ ئوزۇقلۇق ئادىتىنى كۆزەتتۈق، شۇنداقلا مەزكۇر رايوندىكى مۈشۈكنىڭ تېزەك ئەۋرىشىكىسى، قالدۇق ئولجىلار، ئولجىلارنىڭ قالدۇق ئاشقازان-ئۈچىيى ۋە چىشلەپ يارىلاندىرغان ئولجىلارنى يىغىپ تۈرلەرگە ئايرىپ ئانالىز قىلدۇق، شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، يەنە تىرىك يەمگە كۆندۈرۈپ ئالداپ تىرىك تۇتۇش تەجرىبىسى ئىشلىدۇق ھەمدە چارۋىچىلارنى ۋە ئوۋچىلارنى زىيارەت قىلىش خاتىرىلىرىگە بىرلەشتۈرۈپ، ئۇنىڭ ياشاش ماكانىدىن سۈت ئەمگۈچى ھايۋانلار، بولۇپمۇ غاجلىغۇچىلار تۈرىدىكىلەرنىڭ مايىقلىرى، سۆڭەكلىرى ۋە يېمەكلىك قالدۇق ئەۋرىشىكلىرىنى يىغىپ ئۇنىۋېرسال ئانالىز ئېلىپ باردۇق. نەتىجىدىن مەلۇم بولدىكى، ياۋا مۈشۈكنىڭ ئوزۇقلۇقىدا تارىم توشقىنى (*Lepus yarkandensis*) ئومۇمىي ئوزۇقلۇقىنىڭ %74.2 نى تەشكىل قىلىدۇ، ئۇنىڭدىن قالسا قۇملۇق چاشقىنى تۈرى (*Meriones sp.*) دىكىلەر %15.0 نى، لەگەنتاقتاق (*Dipodidae*) تۈرىدىكىلەر %3.1 نى، ئۆي ھايۋانلىرى ۋە قۇشلار %2.5 نى، بېلىق تۈرىدىكىلەر %2.3 نى، پاكار لەگەنتاقتاق تۈرىدىكىلەر (*Cardiocranius sp.*) %1.3 نى، يايىللىق كەسلەنچۈك (*Agama sp.*)

سىرتقا چىقمايدۇ. بۇ ۋاقىتتا ياۋا مۈشۈكنىڭ ئىنتايىن كۆپ ئېنېرگىيەسى ئىسراپ بولۇپ كېتىدۇ، تېنى ئاجىزلايدۇ، كېيىنكى يىلى بەدىنىنى پارازىت قۇرتلار قاپلاپ كېتىدۇ، ئاسانلا يارىلىنىش خاراكتېرلىك كېسەللىكلەرگە دۇچار بولۇپ ئۆلۈپ كېتىدۇ. شۇ جايدىكى زىيارەتكە ئاساسلانغاندا، يېقىنقى بىر قانچە يىلدىن بۇيان، خىلمۇخىل سەۋەبلەر تۈپەيلى، بەزى ياۋا مۈشۈك تارقالغان رايونلاردا تارىم توشقىنىنىڭ سانىدا ئازىيىش كۆرۈلگەن، شۇنىڭ بىلەن ياۋا مۈشۈك يېتەرلىك ئوزۇقلۇققا ئېرىشەلمەي داۋاملىق ئېتىزلاردا، ئاھالە ئولتۇراق رايونلىرىدا تىمسىقلاپ يۈرگەن ھەتتا ئۆي قۇشلىرى ۋە كىچىك تىپتىكى ماللارغا ھۇجۇم قىلغان. چەرچەن ناھىيەسى تاتىراڭ يېزىسىدا 32 ئائىلىنىڭ، چاقىلىق ناھىيەسى ۋاششەرى يېزىسىدا 13 ئائىلىنىڭ باققان ئۆي قۇشلىرى ھۇجۇمغا ئۇچرىغان ھەمدە بىر قىسىم چۈچەكلەر يارىلانغان.

ياۋا مۈشۈك دەريالارنىڭ ئىككى قىرغىقى، كەلكۈن سۈيى يېيىلىپ كەتكەن قۇرۇق يەرلەر ۋە كونا-يېڭى بوستانلىقلارنىڭ ئەتراپىدا ھەرىكەت قىلىدۇ، چۈنكى ئۇ جايلاردا سۇ مەنبەسى، ئولجا شۇنداقلا يوشۇرۇنۇش شارائىتى بار. ياۋا مۈشۈك شالاڭ ھەم ئېگىز ئۆسكەن توغراقلىق بەلبېغىنى ماكان تۇنۇشنى ياخشى كۆرىدۇ، بولۇپمۇ كاۋاك ھەم غارلىرى بار، چالا قۇرغان توغراقلىق، يۇلغۇنلۇق ۋە دەريا بويىدىكى بارخانلاردا ياشاشنى ياخشى كۆرىدۇ. شورتاڭ دالا، گىياھ يوق قۇرغاق قۇملۇق ۋە تاق پەللىلىك ئۆسۈملۈك تۈركۈمى مۇھىتلىرىدا ئۇنى ئۇچراتقىلى بولمايدۇ. ياۋا مۈشۈك كۈندۈزى يۇلغۇن ۋە ئاق تىكەنگە ئوخشاش قويۇق چاتقاللىقلارغا ياكى دەرەخنىڭ كامارلىرىغا يوشۇرۇنىۋالىدۇ، بەزىدە تاشلىۋېتىلگەن كونا ئۆيلەرگە ۋە يارداڭ يەر شەكىللىك ئۆڭكۈرلەرگە يوشۇرۇنىۋالىدۇ. تۇرپان ئويمانلىقىدىكى ياۋا مۈشۈكلەر كونا ئاھالىلەر ئولتۇراق رايونى، قويۇق ئۆسكەن سۆڭۈكلۈك ۋە كارىزنىڭ توپا دۆۋىسىدىكى تۆشۈكلەرنى ماكان قىلىدۇ. قايسى تارقىلىش رايونى بولۇشىدىن قەتئىينەزەر، ياۋا مۈشۈك ئومۇمەن تاشلىۋېتىلگەن

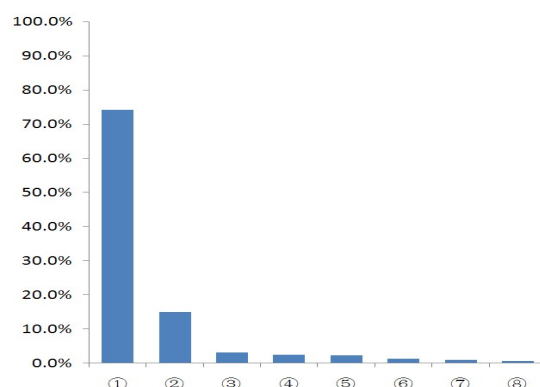

نېسبىتى 35.4%، ئۇنىڭدىن باشقا غاجىلغۇچىلارنىڭ تۇتۇلۇش نېسبىتى 5.8% نى ئىگىلەيدۇ. 2-ئايىدىن 5-ئايغىچە ۋە 9-ئايىدىن 11-ئايغىچە ياۋا مۇشۇك ئاساسلىقى تارم توشقىنىنى ئوزۇق قىلىدۇ. ياۋا مۇشۇك ئادەتتە 12-ئايىدىن 2-ئايغىچە كۆپىيىش مەزگىلىگە كىرىدۇ. چىشى مۇشۇك كۆپلەيدۇ، بىراق جۈپلىشىش مۇۋاپىقەتلىك بولمىسا يەتتە كۈندىن كېيىن قايتا كۆپلەيدۇ. ياۋا مۇشۇك ھەر يىلى بىرلا قېتىم ئارىسلانلايدۇ، بوغاز مەزگىلى 60 كۈن بولىدۇ. ھەر قېتىمدا 2~3 نى ئارىسلانلايدۇ، يېڭى توغۇلغان ئارىسلانچاقلىرى قارا رەڭدە بولىدۇ.

4. بايلىق زاپىسى ۋە ئۇنىڭدىن پايدىلىنىشنىڭ ھازىرقى ھالىتى

20-ئەسىرنىڭ 50-يىللىرىدىن ئاۋۋال، ياۋا مۇشۇك شىنجاڭنىڭ جەنۇبىدىكى كەڭرى كەتكەن ئىپتىدائىي ھالەتتىكى چۆل ۋە بوستانلىقلاردا سانى ئەڭ كۆپ بولغان مۇشۇك ئائىلىسىگە تەۋە كىچىك تىپتىكى ھايۋانلار تۈرىنىڭ بىرى ئىدى. تەكشۈرۈش ئىستاتىستىكىمىزغا ئاساسلانغاندا، 1955-يىلىدىن 1994-يىلىغىچە بولغان يېقىنقى 40 يىلدا، جەنۇبىي شىنجاڭدىكى ئۈچ مۇھىم كۆپىيىش رايونىدا ياۋا مۇشۇكنىڭ ئوۋلىنىش سانى 120 مىڭغا يەتكەن، ئۇنىڭ ئىچىدە، ئاساسلىقى تاشقى سودا تارماقلىرى سېتىۋالغان، شەخسىيەلەر ساتقان ۋە تىزىمغا ئالدۇرغان تېرە 22353 پارچىگە يەتكەن، 1955-يىلىدىن 1970-يىلىغىچە بولغان مەزگىل ياۋا مۇشۇكنى ئوۋلاش يۇقىرى دولقۇنغا كۆتۈرۈلگەن ۋاقىت ھېسابلىنىدۇ، ئۈچ رايوندا ھەر يىلى سېتىلغان تېرە سانى تەخمىنەن 4000 پارچە ئەتراپىدا (1955-يىلىدىن 1959-يىلىغىچە 5713 پارچىگە يەتكەن) بولغان. بىراق، يېقىنقى يىللاردىن بېرى ياۋا مۇشۇك ھەددىدىن ئارتۇق ئوۋلاندى، ئېكولوگىيەلىك مۇھىت ئىنسانلار تەرىپىدىن بۇزغۇنچىلىققا ئۇچراشقا باشلىدى، «چوڭ سەكرەپ ئىلگىرىلەش»، «تۆت زىيانداشنى يوقىتىش» ۋە «بوز يەر ئۆزلەشتۈرۈش» قاتارلىق

تۈرىدىكىلەر 0.9% نى، سالما (*Phrynocephalus*) تۈرىدىكىلەر ۋە باشقىلار 0.7% نى تەشكىل قىلىدۇ (1-ئىسھابىمغا قاراڭ). ياۋا مۇشۇكنىڭ تاپىنىنى قېلىن تۈك قاپلاپ تۇرغان بولۇپ، يازدا ئىسسىقتىن ساقلىنىشقا ھەمدە تۇش چىقارماي ئولجىغا ھۇجۇم قىلىشقا پايدىلىق. ئۇ، يۇمشاق توپا ۋە قۇملۇقتىكى ئارام ئالغان جايىدا ئانچە روشەن بولمىغان ئىز قالدۇرۇپ قويغاندىن باشقا، بىر قەدەر قاتتىق قۇم توپىلىق ساي ۋە تۇرالغۇسىنىڭ ئەتراپىغا ھېچقانداق ئىز قالدۇرمايدۇ، تارم توشقىنى بولسا ئۇنىڭ ئەكسىچە ئۇزۇنلۇقى 1~2km كېلىدىغان كىچىك چېغىر يول قالدۇرۇپ قويىدۇ. ياز پەسلىدە ياۋا مۇشۇكنىڭ ئەتىگەلىك سىرتقا چىقىپ ھەرىكەت قىلىدىغان ۋاقتى تاڭ سەھەردىن چۈشتىن بۇرۇن سائەت 8~9 لەرگىچە سوزىلىدۇ، چۈشتىن كېيىن سائەت 6~7 لەردە يەنە ھەرىكەت قىلىدۇ.

ئىزاھات: ① تارم توشقىنى (74.2%)؛ ② قۇملۇق چاشقىنى (15.0%)؛ ③ ئۇزۇن قۇيرۇقلۇق لەڭمەنتاقتاق (3.1%)؛ ④ ئۆي ھايۋانلىرى (2.5%)؛ ⑤ بېلىق تۈرىدىكىلەر (2.3%)؛ ⑥ باشقا لەڭمەنتاقتاق تۈرىدىكىلەر (1.3%)؛ ⑦ يايلىق كەسلەنچۈك (0.9%).

1-ئىسھابىم: تارم ئويمانلىقىغا تارقالغان ياۋا مۇشۇكنىڭ ئوزۇقلۇق تەركىبلىرى

سوغۇق ۋە بورانلىق ھاۋارايى كۈنلىرى كۈندۈزلىرىلا بايىقىغىلى بولىدۇ. ياز پەسلىدە تارم توشقىنى ئىككىنچى قېتىملىق بۆجەنلەش مەزگىلىگە كىرىدۇ، بۇ چاغدا ياۋا مۇشۇك ئاساسلىقى قۇملۇق چاشقىنى، لەڭمەنتاقتاق ۋە كەسلەنچۈك تۈرىدىكىلەرنى ئوزۇق قىلىدۇ (بۇ رايوندىكى مېردىئان تولۇم چاشقىنىنىڭ تۇتۇلۇش نېسبىتى 58.8%، يايپاقلىق لەڭمەنتاقتاقنىڭ تۇتۇلۇش

مۈشۈك دۆلەتلىك نۇقتىلىق قوغدىلىدىغان ھايۋانلارنىڭ تىزىملىكى (ئىككىنچى دەرىجىلىك) گە كىرگۈزۈلگەن بولسىمۇ، بىراق ھازىر جەنۇبىي شىنجاڭدىكى بىر قىسىم تارقىلىش رايونلىرىدا ئوغرىلىقچە ئوۋلاش ھەمدە ئۇنىڭ تېرە مەھسۇلاتلىرىنى ئەركىن بازارلاردا ۋە يۇڭ-تېرە بازارلىرىدا سېتىش ئەھۋاللىرى مەۋجۇت بولۇۋاتىدۇ. ياۋا مۈشۈكنىڭ تېرىسى ياۋا توشقان، سۇغۇر، بۆرە، تۈلكە قاتارلىقلارنىڭ تېرىسى بىلەن ئوخشاشلا شۇ رايوننىڭ ئاساسلىق يۇڭ-تېرە مەھسۇلاتىنىڭ بىرى سانىلىدۇ. بۇ، ياۋا مۈشۈك تۈر توپىنىڭ ئازلاپ كېتىشىدىكى بىۋاسىتە سەۋەبتۇر. تارىم ئويمانلىقىدا ئېچىپ پايدىلىنىش كۆلىمىنىڭ ئۈزلۈكسىز كېڭىيىشى ھەمدە يېقىنقى 10 يىلدىن بۇيانقى كەڭ كۆلەملىك ئىقتىسادىي ئېچىش پائالىيىتى (مەسىلەن، نېفىت ۋە تەبىئىي گازنى قېزىش ۋە ئورمان، ئوتلاق، چاتقاللىقلارنى چىقىرىۋېتىپ، كېۋەزلىك ۋە چىلانلىق ئېتىزلىق كۆلىمىنى زىيادە كېڭەيتىش قاتارلىق پائالىيىتى) ياۋا مۈشۈك قاتارلىق چۆل-بوستانلىق ياۋايى ھايۋانلارنىڭ تۈر توپ سانىغا تەسىر كۆرسىتىدىغان مۇھىم ئامىل بولۇپ قالدى.

1-جەدۋەل: ياۋا مۈشۈكنىڭ جەنۇبىي شىنجاڭدىكى ئۈچ تارقىلىش رايونىدىكى ئوۋلىنىپ سېتىلىش ئىستاتىستىكا سانى ۋە يىللار ئارا ئۆزگىرىشى (بىرلىكى: دانە/يارچە)

يىللار	رايونلار			جەمئىي
	بايىنغولىن	ئاقسۇ	خوتەن	
1955~1959	35	-	5678	5713
1960~1964	7	-	3253	3260
1965~1969	2432	-	1769	4201
1970~1974	1638	-	1049	2687
1975~1979	1672	-	753	2425
1980~1984	1687	-	389	2076
1985~1989	1107	210	240	1557
1990~1994	45	206	180	431
ئومۇمىي	8541	416	13314	22353

ياۋا مۈشۈك جەنۇبىي شىنجاڭدىكى رايونلارغا كەڭ تارقالغان، چەرچەن دەرياسى، خوتەن دەرياسىنىڭ ئاياغ ئېقىنى، تارىم دەرياسىنىڭ ئوتتۇرا ۋە ئاياغ ئېقىنىنىڭ ئارىلىقىغا بىر قەدەر مەركەزلىك تارقالغان. بىراق، نۆۋەتتە ئىنسانلارنىڭ ئىقتىسادىي پائالىيىتى تەكلىماكان قۇملۇقىنى مەركەز قىلغان

چوڭ ھەرىكەتلەردە ياۋا مۈشۈك ۋە باشقا چۆل ھايۋانلىرىنىڭ ئېكولوگىيەسى ۋە ئوزۇقلۇق زەنجىرى ئۆزگەردى ھەمدە كۆپلەپ ئۆلتۈرۈلدى، ئالدىنقى ئەسىرنىڭ 70-يىللىرىنىڭ ئاخىرىقى مەزگىلىگە كەلگەندە سېتىۋېلىنغان سان يېرىم ھەسسە تۆۋەنلىدى، ئالدىنقى ئەسىر 80-يىللارنىڭ ئوتتۇرىلىرىدىن 90-يىللارنىڭ ئوتتۇرىلىرىغىچە ياۋا مۈشۈكنىڭ تېرە مەھسۇلاتى يىلمۇ-يىل تۆۋەنلىدى (1-جەدۋەلگە قاراڭ). تەكشۈرۈشكە ئاساسلانغاندا، ئالدىنقى ئەسىر 50-يىللارنىڭ ئاخىرىدىن 80-يىللارنىڭ باشلىرىغىچە، ياۋا مۈشۈك ئاشۇ تارقىلىش رايونىدىن ئايرىلىپ قېلىشقا باشلىدى، تارقىلىش رايونىدىكى بىر قاتار كەڭ كۆلەملىك ئېچىش پائالىيەتلىرى ياۋا مۈشۈك تۈر توپىنىڭ تېز سۈرئەتتە ئازىيىشىنى كەلتۈرۈپ چىقاردى، بولۇپمۇ ئالدىنقى ئەسىر 50-يىللارنىڭ ئاخىرى، شىنجاڭ يولۋىسى (تارىم يولۋىسى، *Panthera tigris lecoqi*) نىڭ تارىم ئويمانلىقىدىكى لوپنۇر كۆلى ئەتراپىدىكى رايوندا يوقىلىپ كېتىشى بىلەن ياۋا مۈشۈك ئاستا-ئاستا يوقالدى ۋە سانى ئازلاپ كەتتى. بۇ، ئاساسەن ئىنسانلار ئىقتىسادىي پائالىيىتىنىڭ كۆپلەپ ئېشىشىنىڭ نەتىجىسىدۇر، مەسىلەن، تېرىلغۇ يەر كۆلىمىنى كېڭەيتىش، بايلىقلاردىن كۆپ مىقداردا ئېچىپ پايدىلىنىش، نوپۇسنىڭ كۆپىيىشىگە ئەگىشىپ تۇرمۇش ئېھتىياجى ۋە ئوۋ ئوۋلاش پائالىيەتلىرى ئەۋج ئېلىش دېگەندەك. ئىلگىرىكىگە سېلىشتۇرغاندا، ھازىر جەنۇبىي شىنجاڭدىكى ھەر قايسى شەھەر-بازار ياكى ناھىيە-بازارلىرى ئەتراپىدىكى 30~50km دائىرە ئىچىدىكى دېھقانچىلىق بوستانلىقلىرى بىلەن چۆللەرنىڭ كېسىشكەن جايىدا ياۋا مۈشۈكنىڭ ئىزىنى قايتا ئۇچراتقىلى بولمايدىغان بولدى.

قىش پەسلى تېمپېراتۇرا ئىنتايىن تۆۋەن بولىدۇ، ئوزۇقلۇق كەمچىل ۋاقىتتا ياۋا مۈشۈك كەنتلەرگە بېرىپ ئۆي قۇشلىرىنى تۇتۇپ ئوزۇقلۇق قىلىدۇ، دېھقان-چارۋىچىلار ۋە يەرلىك ئامما ئۇنى زىيانداش ھايۋان دەپ ئويلاپ ئوۋلايدۇ ۋە توزاق (تۆمۈر قاپقان، باسقاق) قويۇپ تۇتىدۇ. گەرچە، ياۋا

ياۋا مۇشۇك ۋە ئۇنىڭدىن باشقا مۇشۇك ئائىلىسىدىكى ھايۋانلار ئوخشاشلا كېچىدە ھەرىكەت قىلىدۇ، بۇ ئاساسەن ئاساسىي ئوۋلاش ئوبيېكتى بولغان تارم توشقىنىنىڭ ياشاش ئادىتى بىلەن زىچ باغلانغان، ياۋا مۇشۇك ئومۇمەن تاشلىۋېتىلگەن ئېتىزلىق، قاقاس يەر ۋە دېھقانچىلىق ئېتىزلىرىنىڭ ئەتراپىدىكى بىر ئاز يۇمشاق قۇملۇق يەردە ھەرىكەت قىلىشنى ياخشى كۆرىدۇ، بۇ بەلكىم بۇ جايلاردا ئولجىنىڭ موللۇقى ۋە تۇتۇشقا ئاسان بولغانلىقى بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولۇشى مۇمكىن. ياۋا مۇشۇكنىڭ بىر ئاز ئۇزاق مەزگىللىك ۋە نىسبەتەن مۇقىم جەمەت تۈسىنى ئالغان ھەرىكەت رايونى (Home range) نى شەكىللەندۈرۈشى، ئۇنىڭ ئوزۇقلۇققا ئېرىشىش پۇرسىتى يەنى ئوۋ ئوۋلاش پۇرسىتى، ئېرىشىش پائالىيىتى، توزاققا چۈشۈرۈش شارائىتىدىن باشقا، يەنە ئوۋ قىلىنغۇچى ھايۋاننىڭ تۈرى، تارقىلىش زىچلىقى ۋە ھەرىكەت كۈچىنىشى بىلەن بىۋاسىتە مۇناسىۋەتلىك بولىدۇ.

ياۋا مۇشۇكنىڭ ئوزۇقلۇقىدا تارم توشقىنى ئاساسىي ئورۇندا تۇرىدۇ، ئۇنىڭدىن قالسا قۇملۇق چاشقىنى تۈرىدىكىلەر، لەڭمەنتاقاق تۈرىدىكىلەر، ئۆي ھايۋانلىرى ۋە قۇشلار، بېلىق تۈرىدىكىلەر، پاكىر لەڭمەنتاقاق تۈرىدىكىلەر، يايلىق كەسلەنچۈك تۈرىدىكىلەر، سالما تۈرىدىكىلەرنى ئاساس قىلىدۇ.

1955-يىلىدىن 1994-يىلىغىچە بولغان يېقىنقى 40 يىلدا جەنۇبىي شىنجاڭدىكى ئۈچ مۇھىم تارقىلىش رايونىدا ياۋا مۇشۇكنىڭ ئوۋلىنىش سانى 120 مىڭغا يەتكەن. 1955-يىلىدىن 1970-يىلىغىچە بولغان مەزگىل ياۋا مۇشۇكنى ئوۋلاش يۇقىرى دولقۇنغا كۆتۈرۈلگەن ۋاقىت ھېسابلىنىدۇ. ئالدىنقى ئەسىر 90-يىللارنىڭ ئاخىرىدىن 80-يىللارنىڭ باشلىرىغىچە، ياۋا مۇشۇك ئاشۇ كەڭرى تارقىلىش رايونىدىن ئايرىلىپ قېلىشقا باشلىغان، تارقىلىش رايونىدىكى بىر قاتار كەڭ كۆلەملىك ئېچىش پائالىيەتلىرى ياۋا مۇشۇك تۈر توپىنىڭ تېز سۈرئەتتە ئازىيىشىنى كەلتۈرۈپ چىقارغان، بولۇپمۇ 50-يىللارنىڭ ئاخىرى، شىنجاڭ يولۋىسى (تارم يولۋىسى) نىڭ تارم ئويمانلىقىدىكى لوپنۇر

ھالدا ياۋا مۇشۇك تارقالغان رايوننى ئۆز ئىچىگە ئالغان تۇرپان-قۇمۇل-توقسۇن ئىقتىسادىي تەرەققىيات رايونىغا مەركەزلەشتى. ياۋا مۇشۇك سانى قاتناش تۈگىنى، ئاھالە زىچ ئولتۇراقلاشقان شۇنداقلا يېڭىدىن قۇرۇلغان تەرەققىيات رايونلىرى ۋە ئۇنىڭ ئەتراپىدا تېز سۈرئەتتە ئازلاپ كەتتى، مەسىلەن، كورلا، بۈگۈر، لوپنۇر، كۇچا، توقسۇن ۋە پىچان قاتارلىق رايونلار. ياۋا مۇشۇك بىر قەدەر كەڭ تارقالغان رايونلار ئىچىدە، بىر قانچە تۇتاشما تارقىلىش رايونى ياكى توچكىسىمان تارقىلىش رايونىغا ئۆزگەرگەن جايلاردىن باشقا ئىنسانلارنىڭ ئىقتىسادىي پائالىيىتىنىڭ تەسىرىگە ئۇچرىمىغان ياكى ئاز ئۇچرىغان جايلاردا ياۋا مۇشۇكنىڭ سانىدا ئانچە چوڭ ئۆزگىرىش يوق. ئەگەر، تارم توشقىنىدەك ئۆستۈنلۈكنى ئىگىلىگەن تۈرلەرنىڭ ئەسلىدىكى ياشاش مۇھىتى بۇزغۇنچىلىققا ئۇچراپ تۈر توپىدا ئازىيىش كۆرۈلسە، ئۇ ھالدا ياۋا مۇشۇك تۈر توپىمۇ بۇ خىل تەقدىرگە دۇچار بولىدۇ.

يەكۈن

مۇشۇك ئۇرۇقدىشى (*Felis*) دىكى كىچىك تىپلىق مۇشۇك تۈرلىرىدىن بولغان ياۋا مۇشۇك دۆلىتىمىزدە ئاساسلىقى شىنجاڭغا تارقالغان، يەنى تارم ئويمانلىقىدا، تۇرپان ئويمانلىقىدا ئۇچراتقىلى بولىدۇ. كۆپ قېتىم ئومۇميۈزلۈك تەكشۈرۈش ئارقىلىق ھازىرقى ياۋا مۇشۇكنىڭ تارقىلىش رايونىنىڭ ئاساسەن ئېللىپس شەكلىدە ئىكەنلىكى، پۈتكۈل تارم ئويمانلىقى ۋە تۇرپان ئويمانلىقىدا ئۇچراتقىلى بولىدىغانلىقى ئېنىقلاندى، ئۇنىڭ ئىچىدە ياۋا مۇشۇك تارقالغان رايوننىڭ ئومۇمىي كۆلىمى 210000km^2 كېلىدۇ.

تارم ئويمانلىقىنىڭ مەركىزىي رايونى بولغان تەكلىماكان قۇملۇقىنىڭ ئەتراپىدىكى چۆل ۋە يېرىم چۆللەشكەن ئوتلاق، تارم دەرياسىنىڭ تارماق ئېقىنلىرىنىڭ دەريا سۈيى يېيىلىپ كەتكەن رايونلىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان رايونلار ياۋا مۇشۇكنىڭ ئاساسلىق ماكانى ھېسابلىنىدۇ، چۈنكى تارم توشقىنى تارقالغان رايون دەل ياۋا مۇشۇك تارقالغان رايوندۇر.

پائالىيەتنىڭ تەسىرىگە ئۇچرىمىغان ياكى ئاز ئۇچرىغان جايلاردا ياۋا مۈشۈكنىڭ سانىدا ئانچە چوڭ ئۆزگىرىش يوق. ئەگەر، تارىم توشقىندەك ئۈستۈنلۈكنى ئىگىلىگەن تۈرلەرنىڭ ئەسلىدىكى ياشاش مۇھىتى بۇزغۇنچىلىققا ئۇچراپ تۈر توپىدا ئازىيىش كۆرۈلسە، ئۇ ھالدا ياۋا مۈشۈك تۈر توپىمۇ ئوخشاش ئەھۋالغا دۇچ كېلىدۇ.

كۆلى ئەتراپىدىكى رايونلاردا يوقىلىپ كېتىشى بىلەن ياۋا مۈشۈكمۇ ئاستا-ئاستا يوقالغان ۋە سانى ئازلاپ كەتكەن.

ياۋا مۈشۈك بىر قەدەر كەڭ تارقالغان رايونلار ئىچىدە، بىر قانچە تۇتاشما تارقىلىش رايونى ياكى توچكىسىمان تارقىلىش رايونىغا ئۆزگەرگەن جايلاردىن باشقا، ئىنسانلارنىڭ ئىقتىسادىي

亚洲野猫在新疆的分布与生存现状研究

阿布力米提·阿布都卡迪尔

(中国科学院新疆生态与地理研究所, 乌鲁木齐, 830011)

提 要: 新疆塔里木盆地为中国境内亚洲野猫 (*Felis silvestris ornata*) 的集中分布区。本文根据过去和近 2~3 年考察研究结果, 并综合各种调查研究中对野猫的实地发现, 对野猫的形态分类、栖息环境条件、生活习惯、猎物对象、资源储量利用与估算以及分布区作了标定。并对其种群现状, 特别是当地大量狩猎利用、市场交易、人类经济开发活动, 尤其是大规模油气勘探与开采等经济活动对亚洲野猫生存的影响等作简要性报告。

关键词: 塔里木盆地 亚洲野猫 分布 生存现状

中图分类号: Q958.3

文献标识码: A

文章编号: 1009-2064 (2012) 03-173-10

参考文献:

- [1] 中国科学院新疆生物土壤沙漠研究所编: 西昆仑山地区的毛皮动物资源及其评价[R]. 新疆动物研究, 北京: 科学出版社, 1991: 24~26
- [2] 阿布力米提: 新疆哺乳动物的分类与分布[M]. 北京: 科学出版社, 2003
- [3] 高耀亭等: 中国动物志(兽纲·食肉目)[M]. 北京: 科学出版社, 1987: 305~309
- [4] 梁宗岐: 新疆珍贵动物图谱[M]. 中国林业出版社, 1985: 95~97
- [5] 林咏烈: 托木尔峰地区的兽类区系[M]. 新疆人民出版社, 1985: 1~13
- [6] 钱燕文、张洁等: 新疆南部的鸟兽[M]. 北京: 科学出版社, 1965: 189~172.
- [7] 寿振黄: 中国经济动物志(兽类)[M]. 北京: 科学出版社, 1962: 388~411
- [8] Ablimit Abdukadir et al. Wild cats of Kazakhstan. "Collection papers of Inner arid-land wildlife research", 1993: 64~65
- [9] Ablimit Abdukadir et al. Study on the status survey and protection-utilization of Wild Cats in arid region of Xinjing, China. "Collection papers of Inner arid-land wildlife research", 1993: 66~68
- [10] Ablimit Abdukadir et al. Status survey: Distribution, habitat, inhabit, feed selection of Asiatic Wild Cat *Felis silvestris, ornata* in Tarim basin, China. 《Arid Zone Research》(4), 1998: 68~73
- [11] Ablimit Abdukadir, Ryuichi Masuda, Satoshi Ohdachi, Investigation and Study of Eco-biology on the Asiatic Wildcat *Felis silvestris ornata* in Xinjiang, China. 《Arid Land geography》Vol.26.supp, 2003
- [12] IUCN, Kristin N, Peter J. Wild Cats: Status survey and conservation action plan. Switzerland, 1994

基金项目: 国家自然科学基金(31071947)资助项目成果之一。

作者简介: 阿布力米提·阿布都卡迪尔(1953年出生), 男, 维吾尔族, 研究员, 从事动物生态与保护生物研究。

收稿日期: 2012年8月10日